

A morfológiai nyelvtipológia hazai terminológiája (a középiskolai oktatásban)

1. Bevezetés. – A morfológiai nyelvtipológia, amely a nyelveket morfológiájuk alapján sorolja kategóriákba, a 19. században született meg. Két évszázad alatt sem jött azonban létre megnyugtató konszenzus sem a fogalmak elnevezését, sem azok tartalmát illetően. Bár a nemzetközi fórumokon a vita még a 2000-es években is folytatódott, és egymásra hivatkozó tanulmányok jelentek meg évről évre, hazánk nyelvészeti közössége mintha megelégedett volna az évtizedekkel ezelőtti eredményekkel, és befagyasztotta a témát. Nézetem szerint a középiskolai (és egyetemi) oktatásban használt terminusokat végre egyértelműen kellene definiálni, egymástól elhatárolni és aktualizálni a nemzetközi szóhasználatnak megfelelően. Allítom, hogy a hagyományos felosztásban hasznosabb lenne flektáló helyett fúziós típusról beszélni, és hogy a skaláris felosztás jelentősen elfogadhatóbb, mint a szigorú tipologizálás.

Tehát két kérdéssel foglalkozom tanulmányomban: az egyik, hogy milyen terminológiát lenne érdemes használni ahhoz, hogy megragadhatassuk a különböző morfológiai nyelvtípusokat, a másik pedig, hogy egyáltalán érdemes-e a magyar agglutináló voltáról beszélni.

2. Terminológia az oktatásban. – Számos általános és középiskolai tankönyv áttekintése után arra a következtetésre jutottam, hogy a tipológia fogalmainak körében káosz uralkodik. A nyelvtankönyvek jelentős része három fogalmat sorakoztat fel egymás mellé: az agglutinálót, az izolálót és a flektálót. Olykor sűrű homály közepette megemlítődik az inkorporáló, vagy épp a poliszintetikus típus, de a bekerülésük motivációjára nem derül fény. Abból kiindulva, hogy ez a terület ilyen módon részévé válhatott az oktatásra alkalmasnak ítélt anyagnak, valószínű, hogy a tankönyvírók, lektorok és tanárok számára sem világos a fogalomrendszer.

De hogyan lehet(ne) úgy tanítani, ha magunk sem tudjuk megválaszolni a felmerülő kérdéseket? Mi történne, ha valamelyik diák feltenné a kérdést, hogy az említett példákon kívül *x* nyelv melyik típusba tartozik? Mert azt tudjuk, hogy állítólag a kínai és az angol izolál, a német flektál, a török pedig agglutinál (nem beszélve az inkorporáló eszkimóról), de hogy a nyelvek mely része teszi ezt, milyen arányban jellemző rá egyik vagy másik tulajdonság, és hogy mely állapotában, arról már (sokunknak) fogalmunk sincs.

A) ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES és RAÁTZ JUDIT tankönyve (2004: 92–3) a három alapkategóriánál marad, az elnevezés és a sorrend a 19. század óta megszokott, vagyis: izoláló (elkülönítő), agglutináló (ragasztó) és flektáló (hajlító) nyel-

vekről beszélnek. Utóbbinál pontosan azt a meghatározást adják, amelyet a név megelőlegez, vagyis hogy jellegzetes jegyük a nyelvtani viszonyt a szótó belsejének megváltoztatásával fejezi ki. SAPIRnak (1921/2004: 98–9) éppen az volt az egyik kifogása a flektáló elnevezés ellen, hogy a flektálás jellemző az agglutináló nyelvekre is, ellentétben az izolálókkal.

HAJAS ZSUZSA (1999: 170) a 9. évfolyam számára készült tankönyve sajátos meghatározásokat ad a típusokról. Ő is a szokásos hármat említi: „elszigetelő (izoláló)”, „ragozó vagy agglutináló” és „flektáló (hajlító)” nyelvekről beszél. A párhuzamos elnevezések felvonultatásából hiányzik bármilyen logika (mi van zárójelben és miért?), de sokkal nagyobb gond van a definícióival, amelyek ismertetésétől azok minősége miatt most eltekintek.

A JOBBÁGYNÉ ANDRÁS KATALIN, SZÉPLAKI GYÖRGY, TÖRZSÖK ÉDUA jegyezte könyv (2007: 83) a már korábban említett fogalmköri bizonytalanságot példázza. Négy kategóriát ismertetnek, ezek az elszigetelő/izoláló, a ragozó/agglutináló, a hajlító/flektáló és a bekebelező/poliszintetikus – inkorporáló.

BALÁZS GÉZA és BENKES ZSUZSA több szempontból is a korábbiaktól eltérő tankönyvet írt. A fennálló káosz növelése helyett ők rövid, ám korrekt összefoglalást nyújtanak a témáról, melynek az az előnye, hogy nagyobb és tisztább rálátást biztosít az olvasónak a lehetséges kategorizálásra: „A nyelveket egyszerűsítve, tipológiai szempontból alaktani, mondattani és szórendi viselkedésük alapján osztályozzák. Alaktani szempontból vannak elkülönítő (izoláló), ragozó (agglutináló) és hajlító (flektáló) nyelvek. Az agglutináló nyelvekre a képzésnek és ragozásnak a gazdagsága jellemző. A magyar nyelv az agglutináló, azon belül a toldalékokat hátrasoroló (posztfixáló) nyelvek közé tartozik” (BALÁZS–BENKES 2004: 29).

3. Ideje tehát tisztázni a klasszikus alapfogalmakat. – A 19. századi német nyelvtudomány (SCHLEGEL 1860: 446–551, HUMBOLDT 1836/1985: 78–9) által megteremtett három fogalom – mindig ebben a sorrendben felsorolva – az izoláló, agglutináló, flektáló.

Egyenként megvizsgálva ezeket, fény derül az ellentmondásokra, homályos részletekre, amelyeket most szeretnék tisztázni.

A) Követve tehát az eredeti, kedvelt, és talán még ma is hierarchikus sorrendet, kezdjük az izolálóval. SAPIR (1921/2004: 102) szerint izoláció alatt az elemek szignifikáns sorrendjét értjük, illetve: „Azok a nyelvek, amelyek a szótó elemekkel fejezik ki, lennének az izoláló csoport”. AIKHENVALD (2007: 1–11) hozzáteszi, hogy egyes izoláló nyelvek teljesen szintetikusak, vagyis az egy mondatukban található szavak száma megegyezik a morfémák számával, ilyen például Délkelet-Ázsia vagy Nyugat-Afrika számos nyelve.

B) Az úgynevezett flektáló típus az angolszász szakirodalomban már jó ideje fúziósként szerepel. Ennek az – a szerintem könnyen védhető – indoka, hogy a flexió terminust elsősorban a toldalékolásnál a nem derivációs affixumokra használjuk, amelyek lehetnek akár főnévi eseteket vagy igemódokat jelölő toldalékok. Vagyis egy szó így kaphat flexióos toldalékokat agglutináló módszerrel, ez pedig könnyedén zavart okozhat a kategóriák megértésénél, és egy nyelv besorolásánál. Így igen megtévesztő a flektálásról elnevezni egy egész kategóriát, főleg, ha teljesen mást értünk alatta.

SAPIR (1921/2004: 99) azt nevezi fúziós jellemzőnek, hogy az egymás mellé kerülő morfémák nehezen választhatók szét és ismerhetők fel. Szerintem a fúzió jelenségéhez egyértelműen hozzátartozik, hogy az affixumok egyszerre több grammatikai kategóriát képvisel(het)nek. CROFT (1990: 46) kiemeli, hogy határozottan morfofonemikus változás van jelen a szóalakban, AIKHENVALD (2007: 4) pedig azzal egészíti ki, hogy gyakran szemantikailag távoli vonások olvadnak össze egymással határos alakokban.

C) Bár azt gondolhatnánk, az agglutinálás végre egyértelmű, jól megragadható fogalom, mégis csalódnunk kell.

A SAPIR-féle, a modernebb elméletek alapjául szolgáló felosztásban egyszerű, azaz mechanikus, automatikus affixációt kell keresnünk, és máris rátalálunk az agglutináló alakokra.

STEFÁNSKI (2001: 24–8) a morfémafunkciók különválását, a szóképzést és a hangrendi illeszkedést hangsúlyozza. AIKHENVALD (2007: 3) kiemeli, hogy az agglutinatív típusban egy főnév könnyedén szegmentálható lexikai töre, száffixumra és esetaffixumra, példaként pedig az „ember – Sing. Acc. ember-et” [sic!] szóalakot hozza. Ezzel bele is talál a magyar agglutinációjának egyik gyenge pontjába, ugyanis az agglutinálás egyik elfogadott alapkritériuma az automatikus morfémák használata, csakhogy a kötőhangzó éppen az automatizmust teszi lehetetlenné. Helyes alakjában a tárgyragos *ember* természetesen valóban automatikusan van toldalékolva.

Ennél a példánál maradván COMRIE (1989: 126) azzal egészíti ki a gondolatot, hogy a szegmentációnak is vannak fokozatai, és míg a töröknél egyértelmű az agglutinálás, a magyarban zavaróak lehetnek osztályozás szempontjából a kötőhangzók, hiszen nem könnyű szabályt alkotni a változó diakronikus rendszerben ezek használatára.

GREENBERG (1954/1990: 10–3) egyik alapfogalma az említett automatikus morféma, amely létének feltétele, hogy vagy ne legyenek variánsai (tehát csak egy invariáns), vagy ha mégis vannak, akkor azok legyenek automatikusak, azaz szabályokkal leírhatók. Ezt szerintem pontosítani kellene, mert a végtelenségig legyengített szabályok, amelyeket specifikusan egy-egy problémára (mondjuk kivételre) adunk meg, valójában már nem szabályok. A szabályok hatókörének meghatározásával stabilabbá tehetnénk itt a definíciót. Eddig ugyanis sehol nem

kötöttük ki, hogy csak szinkroniában gondolkodhatnánk, márpedig ha a diakroniában létrejött változásokat is megadhatjuk szabállyal, akkor valószínűleg az összes nyelv automatikus morfémákat használ, csak nem mindenhol van rekonstruálható adatunk.

4. A kevésbé klasszikus alapfogalmak, osztályozás, indexek. – Most, hogy hozzávetőlegesen tisztáztuk a leggyakrabban emlegetett három fogalmat, következhet a maradék, olykor előkerülő megnevezés. Ezek egyike a poliszintetikus.

A) Poliszintetikuság alatt sokan sok különböző dolgot értettek már. A tanönyvekben előkerült a fogalom a bekebelezés szinonimájaként, és az inkorporálással valahogy összefüggő dologként. SAPIR (1921/2004: 122–5) meghatározásában a három terminus (értsd analitikus, szintetikus, poliszintetikus) pusztán mennyiségi és mindenképp relatív különbséget jelent, egy nyelv ugyanis az egyik nézőpontból analitikusnak tűnik, a másiktól pedig szintetikusnak, attól függően, melyik részét vizsgáljuk éppen. A poliszintetikus típus magába foglalja a szintetikus, csak jóval összetettebb, a szavak belső kidolgozottsága nagyobb.

CROFT (1990: 39–43) úgy definiálja a három fogalmat SAPIR alapján, hogy az analitikus nyelvekben egy szó egy morfémát tartalmaz, a szintetikusokban néhány morféma fedezhető fel szavanként, míg a poliszintetikus csoportban sok morféma kapcsolódik össze egy szóban, és általában több tömorféma is található köztük. COMRIE (1989: 130) az inkorporálás és poliszintetikuság fogalmát szétválasztja, mondván, az előbbi az utóbbi egyik válfaja, mivel a poliszintetikus csoport megköveteli, hogy több lexikai tő legyen az egységben, és az eszkimó például inkorporáló, de egy lexikai tő mellé csak grammatikai morfémák kerülnek, azaz nem poliszintetikus. AIKHENVALD (2007: 5) azt írja róluk, hogy feletébb nagyszámú határmorféma-készletük van, hogy hely-, eszköz- és egyéb határozói elemek kerülnek egy-egy igei összetételbe, a derivációs folyamatok rendkívül produktívak a minimális mondatok létrehozásában, a morfémarendezés változó és változatos, gyakori a főnevek inkorporációja, de nem kötelező.

Látjuk tehát, hogy előkerült egy másik fajta osztályozás, mely az analitikustól a szintetikuson át sorolja be a nyelveket kategóriákba, és eljut egészen a poliszintetikusig. Szerintem két lehetséges módon legitimálhatnánk a poliszintetikus fogalmát. Az egyik, ha csupán számszerű különbség van a kategóriák között, vagyis egy megadott számítási módszernél bizonyos értéknél meghúzzuk a határokat, és azt mondjuk, hogy ami az alatt van, az szintetikus, ami a fölött, az pedig poliszintetikus.

A másik lehetőség minőségi, itt a kritérium az lenne, hogy legyen benne több lexikai tő, akár több szófaj, sőt, egy szón belül lehetőleg több mondatrész is képviseltesse magát.

B) Az nyilvánvaló, hogy a nyelvek jóindulattal sem férnek bele a klasszikus háromosztatú tipológiába. Azt persze mondhatjuk, hogy egy nyelv inkább ilyen vagy olyan, de ezek a csoportok így túl zártak, és mint láttuk, megnyugtató konszenzus nem jellemző a meghatározásukban. Ettől még a morfológiai tipologizálást nem kell elfelejtetni, mert igenis sokat elárul a nyelvek alapvető jellegzetességeiről. A későbbi osztályozás annyival használhatóbbnak tűnik, hogy az analitikustól a (poli)szintetikusig skálára, számegyenesre oszthatjuk be a nyelveket. Akár számszerűsítve megadhatjuk valaminek a szintézisértékét, de azt is megtehetjük, hogy számos tulajdonságuk alapján többdimenziós koordináta-rendszerben ábrázoljuk őket.

C) Ehhez persze szükség van kvantifikációra, amelyet a GREENBERG (1954/1990: 16) által felállított indexek segítenek nekünk elérni. GREENBERG eredetileg tíz indexet hozott létre, de azóta csak egy részüket használják, és én is csak háromra fogok részletesen kitérni.

Az első a szintézisindex, melyet az M/W arány határoz meg, azaz a szóban előforduló morfémák száma. KEMPGEN és LEHFELDT tanulmánya (2004: 1235–46) azonban rámutat KRUPA azon meglátására, hogy GREENBERG tíz indexének értéke három különböző intervallumba esik, így nem közvetlenül összehasonlíthatók, vagyis érdemesebb meghatározni azt a tartományt, amiben az indexértéket kapni szeretnénk (ez a $<0; 1>$ lesz), és ehhez igazítani az indexek elemeinek sorrendjét (azaz, hogy melyik legyen az osztó). Ennek megfelelően az M/W-ből szó/morféma mutató lesz. Így a szintézisindexen a legmagasabb érték (1) nem a vizsgált egység szintetikus voltát, hanem analitikusságát jelenti majd.

A *vakondtúrásoknak* példát tekintve $M = \text{vakond} + \text{túr} + \text{ás} + \text{o} + \text{k} + \text{nak} = 5$, $W = 1$, W/M tehát $1/5 = 0,2$, vagyis erősen szintetikus a vizsgált adat.

A második index, amivel foglalkozni kívánok, az agglutinációs index, az A/J, ahol az A jelentése agglutináló, azaz automatikus morfémakapcsolat, a J feloldása pedig a morfématalálkozás. A definícióból adódik, hogy mindig eggyel kevesebb morfémakapcsolat lesz, mint morféma.

Vakondtúrásoknak: $\text{vakond} + \text{túr} = 1$ A, 1 J; $\text{túr} + \text{ás} = 1$ A, 1 J; $\text{ás} + \text{ok} = \text{itt máris a konszenzus hiánya miatti problémába ütközünk, mivel a kötőhangzó nem igazán automatikus, vagyis ez megkapja az 1 J-t, de nem kap 1 A-t;}$ $\text{ok} + \text{nak} = 1$ A, 1 J. A/J tehát $\frac{3}{4} = 0,75$, azaz erősen agglutináló, de korántsem teljesen (akkor a mutató értéke 1 lenne).

A harmadik index a fúziós, amelyet COMRIE (1989) a szegmentálhatóság és variánsok alapján számolna, de nem ad konkrét definíciót. Így hát bevezetem a saját indexemet, mely a W/GC, azaz szó/képviselt grammatikai kategória zérók nélkül alapján számolható ki. A fenti példánk esetében ez $1/(\text{Plur, Dat}=2)$, tehát $W/GC = 0,5$, ami nem igazán jelez magas fuzionáltságot. A mutató sajnos ebben a formájában inkább csak a szintézisindexszel együtt jelzi egy szó fuzionáltságát.

Ezeket az értékeket tehát végre objektíven el tudjuk helyezni a skálán, és viszonyítani tudjuk más nyelvek szavainak értékeihez.

Itt azonban fel kell, hogy merüljön a kérdés, hogy hogyan lehet egy nyelv indexértékeit kiszámolni. Természetesen megoldás, ha korpuszon futtatjuk le a szabályokat, de ebben az esetben ne lepődjünk meg, ha a meglehetősen gyakran előforduló kötőszók, névelők a szintézisindexünket jelentősen megváltoztatják majd például a konjugáció értékeihez képest. Vagy eleve kikötjük, hogy funkciószavakat nem számolunk, de akkor hogyan fogják a mutatók a nyelvhasználatot reprezentálni? Még csak azt sem állíthatjuk, hogy a kötőszók mindenhol kivethetőek lennének a számolásból, mert a latinban a *-que* utótag igenis együttmozog a konstituense alaptagjával. Azt tehát elmondhatjuk, hogy a magyar deklináció magas agglutinációs értékekkel fog rendelkezni, és azt is, hogy az igeragozás relatíve magas fúziós értékekkel. De a nyelv egészéről állítani az agglutinálást merésznek tűnik.

5. Összegzés. – Tisztázva a leggyakrabban használt morfológiai nyelvtipológiai alapfogalmakat, arra a következtetésre kellett jutnunk, hogy ha hiteles, érvekkel alátámasztható tudást szeretnénk továbbítani a diákoknak, akkor mindenképp a típusok skaláris jellegéről kell beszélnünk, meg kell különböztetnünk a nyelv egyes részeit, és tisztában kell lennünk azzal, hogyan is számolható ki valamely szóalaknak a megfelelő indexértéke.

Javasolom a flektáló terminus lecserélését a fúziósra nem szolgálai angol-szász-követésből, hanem mert egy területen belül rendkívül megtévesztő egy szakszó kétféle jelentése.

Fontos lenne konszenzusra jutni a poliszintetikus definícióját illetően, amihez én most megtettem az általam jónak látott lépéseket, felajánlva több lehetséges megoldást is.

A hivatkozott irodalom

- AIKHENVALD, ALEXANDRA Y. 2007. Typological Distinctions in Word-formation. In: SHOPEN, TIMOTHY ed. Language Typology and Syntactic Description. Cambridge University Press, Cambridge. 1–11.
- ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES – RAÁTZ JUDIT 2004. Magyar nyelv és kommunikáció. Tankönyv a 11–12. évfolyam számára. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- BALÁZS GÉZA – BENKES ZSUZSA 2004. Magyar nyelv a gimnáziumok és szakközépiskolák 12. évfolyama számára. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- COMRIE, BERNARD 1989. Language Universals and Linguistic Typology. University of Chicago Press, Chicago.
- CROFT, WILLIAM 1990. Typology and Universals. Cambridge University Press, Cambridge.
- GREENBERG, JOSEPH H. 1954/1990. A quantitative approach to the morphological typology of language. In: DENNING, KEITH M. – KEMMER, SUZANNE eds. On Language. Selected Writings of Joseph H. Greenberg. Stanford University Press, California, 3–25.

- HAJAS ZSUZSA 1999. Magyar nyelv 9. osztály. Pedellus Tankönyvkiadó, Debrecen.
- HUMBOLDT, WILHELM VON 1836/1985. Válogatott írásai. Európa Könyvkiadó, Kecskemét.
- JOBÁGYNÉ ANDRÁS KATALIN – SZÉPLAKI GYÖRGY – TÖRZSÖK ÉDUA 2007. Magyar nyelv. Tankönyv és szöveggyűjtemény a 8. évfolyam számára. OKTKER-NODUS Kiadó Kft., Veszprém.
- KEMPGEN, SEBASTIAN – LEHFELDT, WERNER 2004. Quantitative Typologie. In: BOOIJ, GEERT E. – LEHMANN, CHRISTIAN eds. Morphologie/Morphology. Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung/An International Handbook on Inflection and Word-formation. Vol. 2. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 1235–46.
- SAPIR, EDWARD 1921/2004. Language. An Introduction to the Study of Speech. Dover Publications, New York.
- SCHLEGEL, FRIEDRICH VON 1860. The aesthetic and miscellaneous works of Frederick von Schlegel. Henry G. Bohn, London.
- STEFANŃSKI, WITOLD 2001. Wprowadzenie do językoznawstwa historyczno-porównawczego. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.

BAUMANN VIOLA (violabaumann@gmail.com)

Hungarian Terminology of Morphological Typology

The paper is reasoning that Hungarian flectional term is to be changed to fusional, because it's meaning is neither transparent, neither up-to-date enough in international linguistics. The work discusses some of GREENBERG's indices, and it finds a new way to quantify fusion. It also doubts the validity of the classical morphological typology, and argues for the more open categories: analytic, synthetic, polysynthetic and for a rather scalar quantification.

The paper offers a new definition for the term polysynthetic, so after all this time an agreement can be reached.

BAUMANN, VIOLA